

ПОРІВНЯЛЬНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.65/66(477+474.5+438)

DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i43.444>

Маньковський Володимир Валерійович,

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-8708-6633

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПЕРШОЇ ЧЕРГИ СПАДКОЄМЦІВ ПРИ СПАДКУВАННІ ЗА ЗАКОНОМ В УКРАЇНІ, ЛИТВІ ТА ПОЛЬЩІ

Постановка проблеми. За відсутності належним чином оформлених заповідальних розпоряджень спадкодавця на випадок власної смерті (заповіту та/або спадкового договору тощо) має місце спадкування за законом, яке передбачає здійснення припустимої волі спадкодавця, тобто реалізацію тих його побажань щодо подальшої передачі належних йому прав та обов'язків, які, ймовірно, могли б виникнути в останнього. На фоні морально-етичних засад суспільства такі побажання спадкодавця уявляються пов'язаними з кровно та соціально близькими людьми для нього, з огляду на що законодавці України, Литви та Польщі встановили черги спадкоємців за законом, які відповідають вищевказаним критеріям кровної та соціальної близькості і побудовані, як правило, на ступенях споріднення.

Спадкування за законом, на думку С.Н. Брагусь, засноване на припущенні, що закон, який встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає волі спадкодавця, котрий не побажав або не зміг виразити свою волю за допомогою заповідального розпорядження [3, с. 69–70].

Так, за логікою речей мають закликатися до спадщини спочатку ті особи, які віднесені до найбільш близької для спадкодавця групи людей, що тісно пов'язані родинними зв'язками, і лише в разі відсутності таких осіб право спадкування переходить до інших спадкоємців, що мають менш тісний зв'язок зі спадкодавцем у порядку спадання. Вказане коло спадкоємців, як і черги порядку спадкування, для усунення можливості виникнення будь-яких ускладнень або плутанини чітко визначене законодавцем у вичерпному

переліку та закріплене в цивільних кодексах порівнюваних держав.

Водночас, на думку автора, особливу увагу варто приділити першій черзі спадкування, оскільки вона є вихідною точкою для визначення подальшого порядку спадкування, розподілу спадщини тощо. Крім цього, саме перша черга уособлює собою припустиму першочергову волю спадкодавця передати свій комплект прав та обов'язків найближчим особам.

Стан дослідження теми. Чимало питань здійснення переходу прав та обов'язків від однієї особи до іншої в порядку закликання до першої черги спадкування за законом згідно з законодавством України висвітлено у дослідженнях багатьох вчених-правників, серед яких: Х.З. Піцик, Є.О. Рябоконт, Є.О. Кухарев, Л.В. Козловська, Ю.О. Заїка та інші. Проте наразі відсутнє якісне порівняння особливостей суб'єктного складу першої черги спадкування за законом у законодавствах України, Литви та Польщі. Таке зіставлення дозволить виокремити позитивні та негативні моменти під час віднесення того чи іншого суб'єкта до першої черги спадкування, оскільки порівняння законодавств перелічених вище європейських держав дає змогу визначити оптимальний і справедливий суб'єктний склад першої черги спадкоємців з урахуванням припустимої волі спадкодавця та забезпеченням гарантування й реалізації спадкових прав та інтересів належних спадкоємців.

Мета статті полягає у з'ясуванні та порівнянні суб'єктного складу першої черги спадкоємців при спадкуванні за законом в Україні, Литві та Польщі.

Досягнення зазначеної мети стало можливим завдяки таким завданням, як: 1) детальне дослі-

дження положень законодавства України, Литви та Польщі в межах встановлення першої черги спадкування за законом; 2) встановлення мотивів законодавців порівнюваних держав щодо віднесення відповідних суб'єктів до першої черги спадкування за законом в аспекті розуміння припустимої волі спадкодавця; 3) виявлення недоліків суб'єктного складу першої черги спадкування за законом в Україні, Литві та Польщі; 4) визначення векторів удосконалення суб'єктного складу першої черги спадкування за законом згідно з законодавством України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Законодавство України, Литви та Польщі містить деякі відмінності у визначенні припустимої волі спадкодавця при спадкуванні за законом, що проявляється у дещо неоднаковому віднесенні осіб до першої черги спадкоємців.

Згідно зі ст. 1261 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) насамперед право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, який його пережив, і батьки [1, ст. 1261].

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 5.11 Цивільного кодексу Литви (далі – ЦК Литви) визначено, що до першого ступеня спадкоємців відносяться діти померлого (зокрема, усиновлені) та ті, які народжені після його смерті [1, ч. 1 ст. 5.11].

Згідно з параграфом 1 ст. 931 Цивільного кодексу Польщі насамперед за законом спадкують діти заповідача та його подружжя; вони успадковують рівні частки. Однак частка, яка належить подружжю, не може бути меншою за чверть всього майна [2, п. 1 ст. 931].

Із зазначеного вбачається, що беззаперечними спадкоємцями першої черги при спадкуванні за законом законодавствами порівнюваних держав визнаються діти спадкодавця. Вказане пояснюється тим, що діти є прямими нащадками своїх батьків, що фактично може означати право дітей на заволодіння тими благами, які належали їхнім батькам. Діти є також найбільш кровно близькими особами спадкодавцю, отже, один із основних критеріїв спадкування за законом, а саме наявність кровного зв'язку, при спадкуванні дітьми є яскраво вираженим.

Автор вважає, що віднесення дітей до першої черги спадкування за законом також пояснюється правовими зв'язками, що існують між батьками та дітьми у межах сімейних правовідносин, на фоні морально-соціальних уявлень суспільства.

Так, концепт сімейного законодавства передбачає обов'язок батьків утримувати своїх дітей, і хоча цей обов'язок законодавчо прив'язаний до певних умовностей (наприклад, досягнення дитиною повноліття), суспільна мораль спрямована на взаємну підтримку дітей і батьків незалежно від будь-яких обставин. Таким чином, навіть після смерті батьків (одного з них) перехід прав та обов'язків останніх до дітей при спадкуванні за законом можна розцінювати як певне утримання батьками дітей за допомогою передавання їм спадкової маси, оскільки основний обов'язок перед суспільством щодо життєзабезпечення та виховання дитини, отримання нею фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку покладений саме на батьків.

Варто зауважити, що в цьому контексті термін «дитина» вживається не в значенні правового статусу фізичної особи, тобто не пов'язаний із досягненням нею повноліття, а як констатація факту походження особи від певних батьків і наявності між ними споріднення першого ступеня.

Будучи цивілізованими та правовими державами, Україна, Литва та Польща не дискримінують дітей спадкодавця у правах спадкування за ознакою віку, статі, народження останніх у шлюбі чи поза ним тощо.

Історично Україна, Литва та Польща визнають презумпцію шлюбного батьківства та материнства.

Наприклад, ч. 1 ст. 122 Сімейного кодексу України (далі – СК України) визначає, що дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Походження дитини від подружжя визначається на підставі свідцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини [9, ч. 1 ст. 122]. Дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя, крім випадку, передбаченого ст. 124 СК України [9, ч. 2 ст. 122].

Якщо батько та мати дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначається: 1) за заявою матері та батька дитини; 2) за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини; 3) за рішенням суду [9, ст. 125].

Обов'язковість забезпечення рівного права на спадкування для «позашлюбних» дітей та дітей, народжених у шлюбі, підкреслена і на міжнародному рівні судовою практикою, а саме рішеннями

Європейського суду з прав людини. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Мерже і Крос проти Франції» від 22 грудня 2004 р. суд констатував, що під час поділу спадкового майна ніщо не може бути виправданням дискримінації, яка здійснюється на підставі народження поза шлюбом. Таку дискримінацію з боку держави суд засуджує за порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини в межах захисту права власності (ця справа стосувалася закликання до спадщини у вигляді майна), взятої у поєднанні зі ст. 14 зазначеного Протоколу (заборона дискримінації) [8].

Не існує розділення під час спадкування між кровно рідними та усиновленими дітьми спадкодавця за законодавством України і Литви, проте Польща висловила інакше бачення з цього приводу, що пов'язане з існуванням у державі яскраво вираженого повного та неповного усиновлення. Так, параграф 1 ст. 936 ЦК Польщі закріплює положення, згідно з яким у разі повного усиновлення усиновлена особа успадковує від усиновителя та його родичів так, ніби вона є дитиною усиновителя, а усиновитель та його родичі успадковують від усиновленої особи так, ніби зазначені особи мають кровне споріднення [2, п. 1 ст. 936]. Положення ст. 937 ЦК Польщі передбачає, зокрема, що в разі неповного усиновлення, коли наслідки усиновлення полягають виключно у відносинах між усиновителем та усиновленою особою, усиновлені спадкоємці спадкують нарівні з дітьми усиновителя, а нащадки усиновлених спадкоємців – на тих же умовах, що й дальні нащадки спадкодавця; однак усиновлена особа та її нащадки не успадковують від родичів усиновителя, а родичі усиновителя не успадковують від усиновленої особи та її нащадків [2, ст. 937]. Це пов'язано з особливостями неповного усиновлення, які полягають в тому, що усиновлений не повністю включений у сім'ю усиновителя. Правовий зв'язок виникає лише між усиновленими та прийомними батьками, тобто інші родичі усиновителя не стають автоматично родичами усиновленої особи, у зв'язку з чим сімейні та спадкові відносини між ними не породжуються.

На практиці нерідко трапляються ситуації, коли дитина спадкодавця народжена вже після смерті останнього. Ця ситуація дещо по-різному регулюється законодавцями порівнюваних держав.

З огляду на відсутність чітко передбачених законодавцем вимог до моменту народження дитини, що характерно для спадкового права

Польщі, Україна та Литва займають вигідну позицію, законодавчо закріпивши право спадкування дитини, яка була народжена після смерті спадкодавця. При цьому вагомою різницею слід вважати ставлення України та Литви до моменту зачаття такої дитини. Так, український законодавець, як було зазначено вище, правом спадкування наділяє дитину спадкодавця, яка була зачата за життя останнього та народжена після його смерті, натомість литовське законодавство закріплює лише момент народження такої дитини (без уточнення моменту зачаття) [1, п. 1 ч. 1 ст. 5.11].

На думку автора, бачення литовського законодавця варто вважати показовим для наслідування, оскільки реалії сьогодення забезпечують можливість штучного зачаття дитини за допомогою застосування допоміжних репродуктивних технологій із використанням анатомічного матеріалу спадкодавця, якщо такий матеріал було збережено за життя останнього. Таким чином, сучасний розвиток репродуктології створює можливість зачаття та народження дитини вже після смерті спадкодавця, у зв'язку з чим охорона і захист спадкових прав такої дитини мають гарантуватися та забезпечуватися державою.

Водночас Україна зробила крок до усвідомлення важливості вищезазначеного питання та на рівні Концепції оновлення Цивільного кодексу України, що розроблена та підготовлена членами робочої групи, утвореної Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650, передбачила можливість оновлення бачення моменту зачаття дитини від спадкодавця у межах спадкування.

Так, ця Концепція пропонує забезпечити можливість включення до складу спадкоємців дитини спадкодавця, яка була зачата після смерті останнього за допомогою використання допоміжних репродуктивних технологій [5, с. 54].

На думку автора, якщо таке положення набуде чинності, це дозволить Україні вийти на новий рівень сприйняття концепту спадкування за законом, а також дасть можливість стати взірцем для більшості країн світу, в яких подібне трактування відсутнє. Україна не просто зрівняється з Литвою в питанні забезпечення спадкових прав постуму, а й стане прикладом для наслідування через пряме закріплення у правовій нормі можливості використання допоміжних репродуктивних технологій, що повною мірою розкриває перспективу зачаття дитини після смерті спадкодавця.

Законодавства України та Польщі до першої черги спадкоємців відносять того з подружжя, хто залишився живим на момент смерті іншого. Ця позиція є виправданою, оскільки подружжя утворює сім'ю, що є осередком суспільства, та подекуди сприймається як єдине ціле, тому зрозуміло, чому законодавці вказаних держав віднесли одного з подружжя до найближчого оточення спадкодавця та зарахували такого з подружжя при спадкуванні за законом до першої черги нарівні з дітьми спадкодавця. Практично віднесення подружжя до першої черги спадкування є зручним та справедливим, оскільки дещо полегшує процес розподілу майна. Так, не винятком є випадки наявності у спадкоємця відповідного майна чи майнового права, яке перебуває у спільній сумісній власності подружжя, спільному побутовому вжитку тощо. Таким чином, під час розподілу спадщини між спадкоємцями першої черги (у разі наявності когось, крім того з подружжя, хто залишився живим) віднесення подружжя до вказаної черги зменшує ризик виникнення ситуації, за якої необхідне здійснення фактичного розподілу спадщини, що супроводжуватиметься додатковими діями (визначенням та виділенням частки майна, що перебуває у спільній сумісній власності подружжя тощо). В разі, коли подружжя закликається до спадщини разом із іншими спадкоємцями першої черги, необхідно спочатку з'ясувати розмір його частки в майні, яке було спільно нажите у шлюбі. Потім виділяється частка майна, що належала померлому подружжю. Майно ділиться між спадкоємцями першої черги, до якої належить і подружжя, яке пережило спадкодавця [7, с. 94].

Важливим моментом при спадкуванні подружжям є те, що один із подружжя може спадкувати після померлої особи з подружжя тільки в тому випадку, якщо вони перебували на момент смерті у зареєстрованому шлюбі. Якщо шлюб є недійсним або визнаний таким у судовому порядку, подружжя втрачає право на спадкування.

На думку Я.В. Новохатської, у сімейному законодавстві закладена презумпція спільного майна, придбаного подружжям упродовж шлюбу [6, с. 12]. Але подружжя визнається спадкоємцем за законом лише у тих випадках, коли воно перебувало у зареєстрованому шлюбі з померлою особою, причому правове значення тут відіграє саме факт перебування у зареєстрованому шлюбі, а не наявність фактичних шлюбних відносин. Кожен зареєстрований у встановленому

законом порядку шлюб вважається таким, що укладений законно та є дійсним [4, с. 88].

Щодо спадкування тим із подружжя, який пережив іншого, законодавство Литви відходить від визнаного Україною порядку черговості спадкування за законом та встановлює подвійну позицію для того з подружжя, який пережив іншого, оскільки одночасно відносить таке подружжя до двох черг: першої та другої, залежно від наявності інших спадкоємців, котрі входять до вказаних черг. При цьому різницю в такому спадкуванні подружжям становить частка спадщини, яку належить прийняти останньому.

Так, ст. 5.13 ЦК Литви передбачено, що той із подружжя, хто пережив іншого, успадковує за законом разом із спадкоємцями першого чи другого ступенів (якщо такі є). Зі спадкоємцями першого ступеня зазначена особа успадковує одну чверть спадку, якщо таких спадкоємців не більше трьох осіб, не враховуючи подружжя. Якщо спадкоємців більше трьох, подружжя успадковує рівними частками з іншими спадкоємцями. Якщо подружжя успадковує разом зі спадкоємцями другого ступеня, йому належить половина спадщини. За відсутності спадкоємців першого та другого ступенів подружжя успадковує всю спадщину [1, ст. 5.13].

Відмінною рисою суб'єктного складу першої черги спадкування за законодавством України, Литви та Польщі є також різне ставлення до можливості спадкування батьками померлого. Як зазначалося вище, український законодавець батьків спадкодавця, що є живими на момент його смерті, відносить до першої черги спадкування, прирівнюючи їх у спадкових правах до дітей і подружжя спадкодавця. Натомість ЦК Литви (п. 2 ч. 1 ст. 5.11) та ЦК Польщі (параграф 3 ст. 932) наділяють батьків спадкодавця, які є живими на момент смерті останнього, правом спадкувати тільки в разі відсутності попередньої (першої) черги спадкоємців.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Враховуючи вищевикладене, варто зауважити, що Україна, Литва та Польща мають схоже бачення суб'єктного складу першої черги спадкування, відносячи до неї тих осіб, що є найбільш близькими спадкодавцю в розумінні кровного та соціального споріднення. Водночас наразі визнати досконалим таке бачення не можна, оскільки як Україна, так і Литва та Польща мають незначні прогалини в регулюванні спадкових відносин у межах закликання до спадкування першої черги спадкоємців за законом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Civilinis kodeksas Lietuvos Respublikos 2000 m. liepos 18 d. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/ru/legalActEditions/TAR.8A39C83848CB>.
2. Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. URL: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-2020-1740-t-j,16785996.html/>.
3. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва : Госюриздат, 1963. 196 с.
4. Дякович М.М. Сімейне право України : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Алерта ; Центр учбової літератури, 2012. 552 с.
5. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 54.
6. Новохатська Я.В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.
7. Піцик Х.З. Сучасні проблеми правового регулювання спадкування спадкоємцями за законом, що входять у першу чергу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 88–97.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мерже і Крос проти Франції». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_243.
9. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Маньковський Володимир Валерійович

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПЕРШОЇ ЧЕРГИ СПАДКОЄМЦІВ ПРИ СПАДКУВАННІ ЗА ЗАКОНОМ В УКРАЇНІ, ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ

Дослідження присвячене суб'єктному складу першої черги спадкування за законом згідно з законодавством України, Литви та Польщі. Особливу увагу приділено першій черзі спадкування, оскільки вона є вихідною точкою для визначення подальшого порядку спадкування, розподілу спадщини тощо. Здійснено порівняльний аналіз суб'єктів, які законодавствами вищевказаних держав віднесені до першої черги спадкування, на підставі чого виокремлено спільні та відмінні особливості бачення законодавців щодо необхідності включення відповідних осіб до переліку першочергових спадкоємців. Здійснено детальне дослідження положень законодавства України, Литви та Польщі в межах встановлення першої черги спадкування за законом. Досліджено мотиви законодавців порівнюваних держав щодо віднесення відповідних суб'єктів до першої черги спадкування за законом у контексті розуміння припустимої волі спадкодавця. Виявлено недоліки суб'єктного складу першої черги спадкування за законом в Україні, Литві та Польщі. Визначено вектори удосконалення суб'єктного складу першої черги спадкування за законом відповідно до законодавства України. Запропоновано шляхи врегулювання відносин спадкування в Україні в межах спадкування спадкоємцями першої черги з урахуванням максимального забезпечення їхніх спадкових прав та інтересів. Визначено, що відмінною рисою суб'єктного складу першої черги спадкування у законодавствах України, Литви та Польщі є також різне ставлення до можливості спадкування батьками померлого. Український законодавець батьків спадкодавця, що є живими на момент його смерті, відносить до першої черги спадкування, прирівнюючи їх у спадкових правах до дітей та подружжя спадкодавця. Натомість Цивільний кодекс Литви та Цивільний кодекс Польщі наділяють батьків спадкодавця, які є живими на момент смерті останнього, правом спадкувати тільки у випадку відсутності попередньої (першої) черги спадкоємців. Автор зазначає, що Україна, Литва та Польща мають схоже бачення суб'єктного складу першої черги спадкування, відносячи до неї тих осіб, які є найбільш близькими спадкодавцю в розумінні кровного та соціального споріднення. Водночас відзначає, що визнати досконалим таке бачення не можна, оскільки як Україна, так і Литва та Польща мають незначні прогалини в регулюванні спадкових відносин у межах закликання до спадкування першої черги спадкоємців за законом.

Ключові слова: перехід прав та обов'язків, спадкування за законом, перша черга спадкування, кровне та соціальне споріднення, постум, цивільне право, Цивільний кодекс України, Цивільний кодекс Польщі, Цивільний кодекс Литви, спадкування.

Mankovskyi Volodymyr

PECULIARITIES OF THE SUBJECT COMPOSITION OF THE FIRST PRIORITY OF HEIRS WHEN INHERITANCE BY LAW IN UKRAINE, LITHUANIA AND POLAND

The study is devoted to the subject composition of the first stage of inheritance under the law of Ukraine, Lithuania and Poland. Particular attention is paid to the first stage of inheritance, as it is the starting point for determining the further order of inheritance, distribution of inheritance, and so on. A comparative analysis of the subjects, which by the laws of the above states are referred to the first stage of inheritance, based on which common and different features of the legislators' view of the need to include relevant persons in the list of primary heirs, has been conducted. A detailed study of the provisions of the legislation of Ukraine, Lithuania and Poland within the establishment of the first stage of inheritance by law was made. The motives of the legislators of the compared states to refer the relevant subjects to the first stage of inheritance by law in terms of understanding the permissible will of the testator were studied. The shortcomings of the subject composition of the first stage of legal inheritance in Ukraine, Lithuania and

Poland have been revealed. The vectors of improvement of the subject composition of the first stage of inheritance according to the law under the legislation of Ukraine are determined. The ways of improvement of settlement of inheritance relations in Ukraine within the limits of inheritance by heirs of the first turn taking into account the maximum maintenance of their hereditary rights and interests are offered. It is determined that a distinctive feature of the subject composition of the first stage of inheritance under the laws of Ukraine, Lithuania and Poland is also different attitudes to the possibility of inheritance by the parents of the deceased. The Ukrainian legislator refers the parents of the testator, who are alive at the time of his inheritance, to the first priority of inheritance, equating them in inheritance rights to the children and spouses of the testator. Instead, the Civil Code of Lithuania and the Civil Code of Poland give the testator's parents, who are alive at the time of the latter's death, the right to inherit only in the absence of the previous (first) line of heirs. The author notes that Ukraine, Lithuania and Poland have a similar vision of the subject composition of the first stage of inheritance, including those who are closest to the testator in terms of blood and social kinship. At the same time, it should be noted that such a vision cannot be considered perfect, as both Ukraine, Lithuania and Poland have some minor omissions in the regulation of inheritance relations within the call to inherit the first priority of heirs at law.

Key words: transfer of rights and obligations, inheritance by law, first stage of inheritance, blood and social kinship, postum, civil law, Civil Code of Ukraine, Civil Code of Poland, Civil Code of Lithuania, inheritance.